

УДК 159.9.01 – 025.13

Теоретико-психологічна модель толерантності як багаторівневої характеристики особистості

Скрипник М.М., Павленко В.М.

В работе приведены обобщенные исследования толерантности, касающихся подходов к ее содержанию. Показано, что толерантность - это сложный, многоаспектный и многокомпонентный феномен, имеющий несколько линий проявления и развития. Доказано, что данные характеристики толерантности предусматривают применение системного подхода к исследованию этого явления. Опираясь на гипотезу о возможности различных вариантов развития, степени и качества уровней психического здоровья (по Б. С. Братусю) выделены три основных типа толерантности: толерантность - выдержка, толерантность - терпимость; зрелая толерантность – снисходительность.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, откровенность, снисходительность, бесконфликтность, эмпатия, системный подход.

В роботі наведені узагальнені дослідження толерантності, які торкаються підходів до її змісту. Показано, що толерантність – це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній прояву й розвитку. Доведено, що дані характеристики толерантності передбачають застосування системного підходу щодо дослідження цього явища. Спираючись на гіпотезу про можливість різноманітних варіантів розвиненості, ступеню та якості рівнів психічного здоров'я (за Б.С. Братусем) виділено три основних типи толерантності: толерантність – витримка; толерантність – терпимість; зріла толерантність – поблажливість.

Ключові слова: толерантність, терпимість, відвертість, поблажливість, безконфліктність, емпатія, системний підхід.

The generalized researches of tolerance, which touch going near its maintenance, are in-process resulted. It is retined that tolerance is the difficult, multidimensional and multicomponent phenomenon which has a few lines of display and development. It is well-proven that these descriptions of tolerance are foreseen by applications of approach of the systems in relation to research of this phenomenon. Leaning on a hypothesis about possibility of various variants of developement, degree and quality of psychical health (for B.S. Bratus) three basic types of tolerance are selected: tolerance is self-control; tolerance is tolerance; mature tolerance is leniency. Keywords: tolerance, patience, leniency, peaceableness, frankness, empathy, systems approach.

Постановка проблеми. Сучасний світ, який інтенсифікував людські відносини у формах інтерактивної взаємодії (через потужне транспортне сполучення), оперативної перцептивної присутності (через супутникові телевізійні масмедіа), миттєвого комунікативного спілкування (через мережі інтернету й телефонного зв'язку), загострив, тим самим, проблему соціальної та міжособистісної толерантності в політичному, суспільному й психологічному аспектах. Серед найбільших антагоністів толерантності – погроза третьої світової війни, постійні локальні збройні конфлікти, періодичні масові заворушення із проявами вандалізму, розповсюджені скарги, з якими звертаються до психологів, це явища мобінга, або витіснення людей з учнівських, студентських, трудових колективів («за власним бажанням»), велика статистика розлучень сімейних пар тощо. У субкультурі підлітків частішають випадки смертельно небезпечних знущань над ровесниками, які до того ж знімаються на відео й смакуються надалі. Саме тому психологічне вивчення причин, механізмів і наслідків толерантності особистості та методичне забезпечення її емпіричного дослідження є актуальною суспільною проблемою.

Огляди закордонних і вітчизняних робіт з толерантності свідчать про неможливість дати толерантності однозначну дефініцію, звести до якоїсь однієї характеристики, локалізувати в певній тематиці.

Аналіз останніх публікацій. Аналіз літератури показує, що одні вчені [2, 4, 7, 8, 9, 15, 21 та ін.] ототожнюють толерантність із терпимістю, стійкістю. Терпимість у широкому змісті означає «переносити щось (страждання, біль і т.п.)» [8] і має на увазі під собою домінування терпіння, вольових зусиль, пов'язаних із саморегуляцією, стійкості (від психофізіологічної до психічної), наявність станів фрустрації й тривожності, а також вольових зусиль по їхньому подоланню. Інші дають толерантності більш широке визначення, у якому основними її характеристиками виступають позитивні за своєю природою якості й властивості особистості: схильність до прийняття чужих думок, точок зору, вірувань; здатність до продуктивної діалогічної взаємодії; адекватність і гнучкість поведінки; прийняття; емпатія; відкритість; упевненість у собі; гуманність та ін. [1, 9, 10, 13, 14, 17, 19].

Інтенсивний розвиток одержав психолого-педагогічний підхід, викладений у роботах А.Г. Асмолова, П.Ф. Комогорова, Н.В. Мольденгауер, З.Ф. Мубінової, Г.У. Солдатової та ін., пов'язаних з формуванням толерантності як якості особистості, що актуалізується демократичними перетвореннями.

У науковій літературі, що присвячена проблемі толерантності значна увага приділяється побудові її класифікації [1; 9; 10; 11]. Виділяються різноманітні види толерантності – ставева, вікова, міжособистісна, соціальна, політична, конфесіональна, етнічна, комунікативна, ментальна, афективна, фрустраційна, толерантність до невизначеності тощо. Разом з тим під час аналізу існуючих класифікацій толерантності та спроб їх систематизації звертає на себе увагу відсутність чіткого виділення критеріальних ознак конкретних видів толерантності. Проте, незалежно від того, який вид толерантності розглядається автором, підкреслюються дві основні характеристики, що розкривають значення толерантності: відносини, які створюються між індивідами, що вступають в контакт, та їх особистісні особливості, що детермінують якість відносин. Таким чином, можна зробити висновок, що підґрунтям для загальної толерантності людини являється саме міжособистісна толерантність, яка реалізується в міжособистісних відносинах. Тому в своєму дослідженні ми розглядаємо її у якості генетично вихідної форми для таких її видів, які пов'язані з безпосереднім спілкуванням індивідів (міжстатева, міжвікова, міжетнічна, міжконфесійна, комунікативна та ін.).

Отже, сутність проблеми толерантності в психології розкрита недостатньо. Навіть у психологічному аспекті, як зазначає В.М.Павленко, феномен толерантності не лежить тільки в одній площині – його зміст неоднорідний, не може бути зведений до окремої властивості, показника, характеристики [14].

Завданнями даного теоретичного дослідження є наступні: 1) розглянути толерантність як складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, який має кілька ліній прояву й розвитку, що дозволяє вважати її системним об'єктом психологічного дослідження; 2) довести, що ієрархічна структура толерантності утворюється компонентами основних рівнів організації особистості як суб'єкта діяльності; 3) спираючись на гіпотезу про можливість різноманітних варіантів розвиненості, ступеню та якості рівнів психічного здоров'я (за Б.С. Братусем), виділити основні психологічні типи толерантності.

Виклад основного матеріалу. Дослідження толерантності у системному підході передбачає одержання відповідей на питання про його склад, структуру та функції. При цьому, проводячи системно-структурний аналіз та синтез з метою одержання перелічених відповідей, ми керувались такими тлумаченнями головних системних понять [6]: система – це сукупність елементів, між якими існують певні відношення; склад системи – це множина елементів, які її утворюють; структура системи – це певна стійка сукупність відносин між її компонентами (оскільки види цих відносин можуть бути різні, то і структур у системи може бути декілька); функція системи – це відповідність між нею та середовищем; властивості системи – це постійні сумарні характеристики її складу і відносин між її компонентами.

Для проведення компонентного, структурного та функціонального аналізів поняття «толерантність» скористаємось загальнометодологічними принципами системного підходу та технологією системних описів В.О. Ганзена [5; 6], що передбачають такі складові теоретичного дослідження толерантності: вибір об'єкта та формулювання завдання в термінах системного підходу; вибір зрізу дослідження, який дозволяє одержати найбільш повний набір характеристик толерантності як системного об'єкта (компонентний аналіз та синтез); структурний аналіз та синтез компонентного складу системи; функціональний аналіз та синтез компонентного складу системи.

Проведене попереднє теоретичне дослідження в контексті системного підходу як сучасної загальнонаукової методології, результати теоретичного аналізу системної природи поняття про толерантність як моделі відповідного психічного явища, сучасні погляди на природу толерантності дозволяють вважати явище толерантності системним (складним, цілісним, поліструктурним, поліфункціональним) об'єктом вивчення. Тобто толерантність як системний об'єкт має усі специфічні особливості таких об'єктів психології [5; 6; 12]: її неможливо безпосередньо спостерігати; вона не має чітких просторових ознак для побудови реальної просторової структури і тому може описуватись переважно концептуально (інтеграція накопичених часткових знань про толерантність або їх диференціація з подальшим синтезом); вона характеризується цілісністю, багатокомпонентністю, подвійною обумовленістю (біологічне – соціальне), варіабельністю; перехід від толерантності до інтолерантності здійснюється через порушення зв'язності або гармонійності компонентного складу внаслідок зовнішніх та внутрішніх причин.

Наступним кроком процедури системного опису міжособистісної толерантності повинно стати встановлення такого «зрізу» його дослідження, який би забезпечив одержання та експериментальне вивчення найбільш повного набору характеристик. Таким «зрізом» системного дослідження толерантності ми обрали локальні форми його опису різного рівня узагальненості: від найбільш загальних до описів певних видів толерантності. Таким чином було проаналізовано такі різновиди форм опису толерантності як термінологічні (монографії, статті, присвячені теоретичному аналізу феномена толерантності) та емпіричні (наукові статті, звіти, які висвітлюють результати експериментальних досліджень механізмів толерантності) [1; 9; 10; 14; 19; 20 та ін.]. Дані описи, доповнюючи один одного, можуть зробити суттєвий внесок у створення цілісного образу толерантності, його компонентного складу. Саме розробка схеми для такого системного упорядкування даних про толерантність стала метою проведеного структурного аналізу (із завершальним синтезом) одержаної множини характеристик толерантності двох вказаних вище локальних форм опису. Здійснювався цей аналіз згідно із процедурою системного дослідження, через визначення відносин між елементами системи (у нашому випадку це компоненти толерантності), які в сукупності дають уявлення про структуру толерантності особистості.

У процесі структурного аналізу були виявлено, по-перше, такий тип взаємовідносин компонентів толерантності, що витікає із самої біосоціальної природи людини (суб'єкта толерантності) як рівневість (збігається з рівневістю організації людини). По-друге, на основі даного типу взаємовідносин компонентів толерантності була встановлена можливість формування підструктур її загальної структури.

Проаналізувавши ряд досліджень [1; 9; 10; 14; 19; 20] ми виділили три основні рівні організації суб'єкта толерантності: психофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний, які утворені компонентами ієрархічної структури толерантності. Найнижчий психофізіологічний рівень (вегетативні реакції, зміни психомоторики тощо) в системі толерантності ми пропонуємо назвати стриманістю. Психологічний рівень (показники психічних функцій) включає тріаду компонентів (когнітивний, емоційний, поведінковий) ми визначаємо як терпимість. Особистісні установки, цінності та смисли, що об'єднані на соціально-психологічному рівні й виявляються як розвинена толерантність ми пропонуємо назвати поблажливістю. Використання розробленої процедури системного аналізу в подальшому вивченні функцій толерантності дозволило нам також одержати більш системні уявлення про них.

Про складність та різноманітність проявів функцій толерантності свідчать численні її тлумачення у різних авторів. Проаналізувавши ряд досліджень [1; 9; 10; 14; 19; 20] ми виділили наступні функції толерантності: 1) інформаційна (значеннева) функція – сприяє фіксації у свідомості людини інформації про основні факти, поняття, що розкривають сутність толерантності як якості гуманної особистості; 2) функція розуміння – реалізується в сприйнятті й у взаємному розумінні людиною намірів, установок, переживань, станів іншої людини; 3) емотивна функція – визначає емоційне сприйняття людини, а також зміну з його допомогою власних переживань і станів; 4) регулятивна функція – реалізується в регуляції людиною власних дій. Узагальнюючи, можна зробити висновок, що функція толерантності включає в себе всі перелічені складові. Для системного опису відносин між ними, тобто побудови функціональної структури толерантності, нами була використана системна технологія і одержана з її допомогою функціональна структура в загальнонаукових

категоріях та психологічних поняттях, яка виконала роль психологічного базису [5]. Згідно з функціональною структурою психіки основними її функціями є діалектично поєднані функції відображення і регулювання, які, за визнанням багатьох психологів, тісно між собою пов'язані при відносній самостійності [12]. Тобто відображення регулюється, а регулювання здійснюється на основі одержаної в процесі відображення інформації.

Участь толерантності як у психічному відображенні, так і в психічному регулюванні не викликає сумніву. Проте конкретний компонентний склад толерантності обумовлює домінування в ньому тієї чи іншої функції. Але при цьому не можна не зробити висновок, що реалізація кожної функції толерантності та їх взаємодія відбувається за допомогою третьої об'єднувальної функції психіки – функції інтеграції, яка здійснюється у свідомості та забезпечує цілісність психіки в нормі, тобто цілісність всього психічного життя людини у її стосунках із зовнішнім середовищем.

Отже, у результаті проведеного структурного та функціонального аналізів компонентного складу толерантності можна зробити висновок, що загальною її функцією є функція інтеграції цього складу, що охоплює і психіку, і сому (з домінуванням психіки), у проміжках часу між двома послідовними, значущими для суб'єкта змінами зовнішнього або внутрішнього середовища. Ця загальна функція толерантності (за правилами системного аналізу) забезпечує реалізацію двох взаємодоповнюючих функцій – відображення та регулювання.

Таким чином використання загальних системних ідей у розробці моделі міжособистісної толерантності як системного явища дає нам можливість більш явно виділити її характеристики: цілісність, організацію зв'язків усередині системи, ієрархію рівнів керування системою тощо.

Б.С. Братусь, розробляючи гіпотезу про можливість різноманітних варіантів розвиненості, ступеню та якості рівнів психічного здоров'я, побудував тривимірний масив даних та відповідний «тривимірний простір психічного здоров'я». Кожна вісь цього простору відповідає тому чи іншому виміру, площині аналізу здоров'я – психофізіологічній, індивідуально-виконавчій та особистісній. Таким чином, будь-який психічний стан людини може бути представлений як точка в цьому просторі, координати якої задані наявними – або позитивними (ступені здоров'я), або негативними (ступені нездоров'я) – показниками по кожній з осей [3].

Спираючись на дану розробку, можна провести аналогію з системою толерантності. Кожен з рівнів толерантності, маючи свої критерії, повинен мати і свої особливі закономірності протікання. Не дивлячись на взаємозв'язок та взаємообумовленість рівнів, можливі різноманітні варіанти їх розвиненості. Тобто система толерантності, будучи багаторівневою, може «страждати» на одних рівнях при відносній збереженості інших. У залежності від рівня розвиненості кожної складової системи змінюється і рівень його домінування, що в свою чергу призводить до перетворення всієї системи та утворення трьох основних типів толерантності. Вище були запропоновані назви рівнів толерантності, які за етапами становлення в онтогенезі утворюють таку послідовність типів толерантності: 1) толерантність-витримка; 2) толерантність-терпимість; 3) зріла толерантність-поблажливість. Кожен тип толерантності характеризується відповідними ознаками, які залежать від рівня вияву компонентів, що входять до складу толерантності як системи.

Толерантність-витримку можна визначити як здатність індивіда протистояти зовнішнім впливам, які виводять людину зі стану нервово-психічної рівноваги, та самостійно, з високою швидкістю повернутися у стан психічної рівноваги. До ознак даного типу можна віднести високий рівень розвитку нервово-психічної стійкості, витривалості. Толерантність-терпимість до складу якої входять такі компоненти як когнітивний, емоційний та поведінковий характеризується відповідними ознаками, що залежать від рівня прояву кожного компоненту. Таким чином високий рівень розвиненості складників когнітивного компонента (когнітивної складності, гнучкості мислення) характеризується ознаками вираженої безконфліктності, усвідомлення і прийняття людиною складності, багатовимірності – як самої життєвої реальності, так і варіативності її сприйняття, розуміння і оцінювання різними людьми; емоційного компонента – емпатією; поведінкового компонента – великою різноманітністю конкретних умінь і здібностей, що допомагають знайти вихід у напружених й надзвичайних ситуаціях. Зріла толерантність-поблажливість включає ціннісно-сміслову систему особистості, в якій головне місце займають цінності пошани людини як такої, цінності прав, свобод і рівноправ'я людей по відношенню до питань світогляду і життєвої позиції, цінності відповідальності за власне життя і визнання такого права за кожною людиною. До ознак даного типу толерантності можна віднести альтруїзм, гуманність, миролюбність тощо.

В.М.Павленко, вивчаючи зрілий тип етнічної толерантності, зустріла його визначення як «етносвяткування», бо на даному рівні формується відношення до чужих поглядів як до блага, котре варто не тільки витримувати чи терпіти, а й святкувати цю «інакшість», що радує самим фактом свого існування.

Ієрархія структурних елементів толерантності у розвиненій системі, що склалася, має обернену послідовність: 1) поблажливість, 2) терпимість, 3) витримка. Це дозволяє верхнім (онтогенетично пізнішим) складникам виконувати тепер регулюючу функцію відносно нижчих (онтогенетично попередніх). Отже, людина, яка має ціннісні орієнтації на доброту, гуманність, може компенсувати недостатній рівень розвитку гнучкості мислення, емпатії, конкретних умінь і здібностей та психофізіологічної стійкості (витримки). Наприклад, вона може «спалахнути» у спілкуванні, але швидко «відійти» та вибачитись за свою гарчкучатість. У реальних умовах життєдіяльності прояв вказаних ознак може варіюватися і з'єднуватися залежно від обставин діяльності та умов, у яких знаходиться людина. Водночас, даний підхід можна використовувати як певну модель для дослідження вияву (становлення) або типу толерантності, щоб зрозуміти, якою мірою вона представлена в індивідуальності тієї або іншої людини.

Отже, толерантність – це властивість особистості, що дозволяє людині конструктивно взаємодіяти з іншими людьми, які мають власні погляди, точки зору, переконання, тобто, емпатійно, без протидії сприймати їх думки, почуття й поведінку, що не є асоціальними. Її не слід тлумачити як байдужість чи ігнорування іншої особистості або чужої думки [18]. Толерантність, виходячи з системно-рівневого розуміння, потрібно розглядати як витримку, терпимість і поблажливість – повагу особистості до відмінностей суб'єктів взаємодії

та виважено-поблажливе реагування на них.

Таким чином, узагальнюючи результати теоретичного дослідження, можна зробити попередні висновки: 1. Проблема толерантності є достатньо актуальною для сучасної психології, оскільки розглядає механізми відношення людини до різноманітних не співпадаючих з його позиціями подій, учинків, переконань, думок.

Показано, що толерантність – це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній прояву й розвитку. Такі характеристики толерантності як складність, багатокомпонентність, подвійна обумовленість (біологічне – соціальне) передбачають застосування системного підходу щодо дослідження цього явища. 2. У процесі системно-структурного аналізу були виявлено, по-перше, такий тип взаємовідносин компонентів толерантності, що витікає із самої біосоціальної природи людини (суб'єкта толерантності) як рівневість (збігається з рівневістю організації людини). По-друге, на основі даного типу взаємовідносин компонентів толерантності була встановлена можливість формування підструктур її загальної структури. Ієрархічна структура толерантності утворюється компонентами кожного з трьох основних рівнів організації суб'єкта толерантності: психофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного. 3. Спираючись на гіпотезу про можливість різноманітних варіантів розвиненості, ступеню та якості рівнів психічного здоров'я (за Б.С. Братусем) виділено три основних типи толерантності: толерантність – витримка; толерантність – терпимість; зріла толерантність – поблажливості. Дані типи толерантності, за вищезгаданою аналогією, утворюються при переструктуруванні всієї системи в залежності від рівня розвиненості та домінування кожної її складової.

Перспективою подальшого дослідження може стати використання запропонованої психологічної моделі толерантності для дослідження її вияву (становлення) або типу, щоб зрозуміти, якою мірою вона представлена і функціонує в індивідуальності людини.

Література

1. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию / А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
2. Бохеньский Ю. Сто суеверий: Краткий философский словарь предрассудков / Ю. Бохеньский: [пер. с польск.]. – М.: Изд-ская группа "Прогресс" – "VIA", 1993. – 187 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
4. Василенко Л.И. Краткий религиозно-философский словарь / Л.И. Василенко. – М.: Истина и Жизнь, 2000. – 256 с.
5. Ганзен В.А. Систематика психических состояний человека / В.А. Ганзен, В.Н. Юрченко // Вестник Ленинградского Университета. – 1991. – № 6. – С. 47 – 55.
6. Ганзен В.А. Структурно-функциональное описание психики человека / В.А. Ганзен // Вестник Ленинградского Университета. – 1982. – № 5. – С. 46 – 58.
7. Дьяченко М. И. Психологический словарь-справочник / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Мн.: Харвест, 2004. – 576 с.
8. Ефремова Т.Ф. Новый энциклопедический словарь русского языка: Толковословообразовательный: [В 2 т.]: Свыше 136 000 словарных статей: Около 250 000 семантических единиц / Т.Ф. Ефремова. – М.: Рус. яз., 2000. – Т.2: П-Я. – 1084 с.
9. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности [Текст]: Учебное пособие для слушателей сист. дополнит. проф. пед. образ. / Е.Ю. Клепцова; Мин. образов. и науки РФ, Вятский гос. гум. ун-т. – М.: Академический проект, 2004. – 176 с.
10. Комогоров П.Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов высшего учебного заведения: диссертация на соиск. уч. степени кандидата педагогических наук: 13.00.01. / П.Ф. Комогоров. – Курган, 2000. – 191 с.
11. Левко Г. М. Толерантність до фрустрації / Г.М. Левко // Словник-довідник термінів з конфліктології / [відпов. ред. М.І. Пірен, Г.В. Ложкін]. – К. – Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1995. – С. 281.
12. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – С. 34 – 35.
13. Мубинова З.Ф. Воспитание национального самосознания и межэтнической толерантности в процессе преподавания обществоведческих наук в многонациональной городской школе (На примере школы республики Баштарстан): Дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Зульфия Фаритовна Мубинова. – Уфа, 1998. – 191 с.
14. Павленко В.Н., Таглин С.А. Общая и прикладная этнопсихология: Учебное пособие / В.Н. Павленко, С.А. Таглин. – М.: Т-во научных изданий КМК, 2005. – 483 с.
15. Психология. Словарь / [состав. Л.А. Карпенко; под. общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
16. Психологічна енциклопедія / [авт.-упоряд. О.М. Степанов]. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
17. Реан А. А. Психология изучения личности: Учеб. пособие / А.А. Реан. – СПб.: Изд-во А. В. Михайлова, 1999. – 288 с.
18. Скрипник М.М. Теоретичні підходи до визначення поняття «толерантність». / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т.ХІІ, част.5. – К., 2010. – С.306-310.
19. Солдатова Г. Практическая психология толерантности // Межкультурный диалог: толерантность, открытость, лояльность, цивилизация (документы и публикации) [Электронный ресурс] / Г. Солдатова. – Режим доступа к сайту: <http://www.tolz.ru/library/?de=0&id=425>.
20. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., Стереотип. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – 368 с.